

נקודה למחשבה

כתבי עת נוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעה החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין אנו יודעים לאן נוביל אותם (או הם יובילו אותנו). אולי יהפכו רעיונות אלה בסופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייזנחו במגרה. המדור "נקודה למחשבה" נועד לתת בימה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב־שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מזמינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תיגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מוזרים, ובלבד שינוסחו בקצרה ובבהירות.

עבדי, בני, אדוני הווזיר: מדינה, משפחה ועבדות בתרבויות המזרח התיכון המוסלמי

דרור זאבי

אחת החידות שמעולם לא ניתנה להן תשובה מספקת בהיסטוריה של תרבויות האסלאם במזרח התיכון היא תפוצתה הרחבה של העבדות הצבאית והעובדה שבמדינות מוסלמיות טרום-מודרניות רבות הגיעו עבדים למשרות בכירות מאד, ולעתים אף תפסו את השלטון בהן. בשביל החוקרים זוהי אניגמה של ממש: כיצד הצליחו עבדים שבאו מבחוץ לטפס כה גבוה במדרג כדבר שבשגרה, להינשא לבנותיהם של בכירי השלטון ולהתמקם בראש המדינה לתקופות ארוכות. ייתכן שאחד המפתחות לכך מצוי בחדירותה של הממברנה המסמנת את גבולות החברה ובנכונותה של זו האחרונה להכיר גם בבאים מן החוץ כבניה. אורלנדו פטרסון טוען שהמאפיין החשוב ביותר של העבדות הוא המוות החברתי של העבדים – ניתוקם משורשיהם המשפחתיים, מן הירושה ומן המורשת, ולא אחת גם מניעת האפשרות להעמיד צאצאים ולהוריש להם את הרכוש (Patterson 1982: 38-45). ללא ספק יש בכך הרבה מן האמת גם כשמדובר בחברות אסלאמיות. העבדים נותקו ממשפחותיהם ולרוב לא הוסיפו לראותן, ואת הרכוש שצברו נאלצו להוריש לבעליהם. אולם מה שייחד את העבדות בתרבויות אסלאמיות רבות היה קליטתם המהירה של העבדים לתוך משפחות בעליהם. התבוננות במאפיינים ארוכי טווח של מוסד המשפחה בתרבויות אלה תוכל אולי להעניק לנו תובנה בהקשר זה. בספרו *Islands of History* כותב ההיסטוריון והאנתרופולוג מרשל סאלינס:

In Hawaiian thought kinsmen are made as well as born. "Feeding" (*hanāi*), the so-called adoption, may as effectively institute parenthood as would birth. The logic is highly productive and meaningfully consistent. *Kamā'aina* or "child of the land" refers to someone "native" to a place. Yet one may equally be a *kamā'aina* by action or by prescription: by long term residence or by birthright. The consistency is

that all these relationships of childhood and nativity have a common denominator. They all invoke the common human substance of the people so related. Parents and children are people of the same kind: they are composed of the same thing, whether by the reproduction of substance or its common consumption (Sahlins 1987: 28).

כשקראתי את דבריו של סאלינס הופתעתי מן הדמיון בין התופעות שהוא מתאר בהוואי של המאה השמונה עשרה, בתקופה שבה "גילה" את האי רב החובל קוק, לבין תופעות דומות בתרבויות אסלאמיות. סאלינס טוען שקשרי משפחה בתרבות שהוא מתאר אינם נובעים רק מקרבת דם בין אנשים, אלא גם מסוגים אחרים של קרבה פיזית: יניקה משותפת, אכילת אוכל זהה ואפילו חינוך משותף. העיקרון האונטולוגי העומד בבסיסה של תפיסה זאת הוא שכל גוף אנושי נוצר מתרכובת ייחודית של יסודות חומריים ורוחניים. הרכב הגוף והרוח של אנשים האוכלים אוכל זהה או גדלים בסביבה רוחנית זהה משתנה בהתאם למרכיבים אלה, ובסופו של התהליך הם מתדמים זה לזה והופכים לבני משפחה אחת.

כבר בקריאה ראשונה של הדברים ניתן להתרשם מדמיונם לעקרונות המשפטיים של האסלאם. השריעה מנסחת עיקרון זה על דרך השלילה. היונקים מחלבה של אישה אחת אסורים זה לזה בנישואין ובמשכב, כלומר, קיימת ביניהם קרבה משפחתית שמגיעה לדרגה של גילוי עריות. בלשון הקראן: "יחרם מן אל-רדאע מא יחרם מן אל-נסב" – האיסור החל על קרבת דם משתרע גם על קרבת יניקה. תפיסה מנחה זאת גלשה גם לרבדים אחרים של החיים, וכמו בהוואי של סאלינס, אדם החי במקום זמן מה, נושם את אווירו ואוכל את המזון המקובל בו הופך לבן המקום, ל"קמאאניה", או ל"אבן בלד" בערבית, גם אם מוצאו ממקום אחר.

ניתן להניח שהיה לכך יסוד טרום-אסלאמי, ויש עדויות שבחצי האי הערבי רווח בתקופה זו המנהג של אימוץ זרים לתוך המשפחה ולתוך השבט כדי לחזק מוסדות אלה. בתרבויות אלה נבנה סדר חברתי מיוחד שהיו לו משמעויות רבות, בראש ובראשונה בכל הנוגע לתפיסת המשפחה. אם המשפחה אינה מבוססת רק על קרבת דם, אפשר להסתפח עליה מבחוץ ובתוך זמן קצר להפוך לחלק ממנה. נוצר כאן מרחב פורה של אפשרויות לשינוי ולתמורה במבנה המשפחה שיש בו יתרונות רבים כגון דינמיות, גידול מהיר או פתיחות לרעיונות שונים. ייתכן שמושגים אחרים טעוני משמעות תרבותית כגון "נקמת דם", "נישואי בני דודים" או "רצח על רקע כבוד המשפחה" הסיטו את הדגש המחקרי מן הגמישות הרבה של מוסד המשפחה באותן תרבויות, והדגישו מאפיינים המצביעים על קשיחותו ועל חשיבותו של קשר הדם.

אולם בתוך המערכת השרעית שקלטה את העקרונות הללו נבנה גם מנגנון המקשה על הקליטה במסגרת המשפחתית. מתוך שאיפה למנוע ניאוף ומתוך רצון להדגיש את חשיבות השושלת הזכרית ולהרחיק מעליה כל איום העלול לפגוע בה, הביטה השריעה בתקופתה הפורמטיבית בחשדנות על כל אפשרות של קליטה רשמית של ילדים מן הקהיליה לתוך המשפחה. לפיכך הוטל איסור גורף על כל צורה של אימוץ פורמלי (תבני). השריעה אוסרת אימוץ גם כאשר מדובר באסופי המאומץ לתוך המשפחה. בתרבות האסלאמית המוקדמת נוצר אפוא מתח בין שתי מגמות: האחת עודדה קליטה לתוך המסגרת המשפחתית והשנייה אסרה עליה. חברות מוסלמיות רבות בהיסטוריה היו שותפות להשקפת עולם הלכתית ותרבותית זאת, בין אם נטלו חלק בכינונה המשפטי והתרבותי ובין אם בחרו לאמצה עם אימוץ הדת והמסורת.

כך אירע שהאופי המיוחד של הרקמה המוסלמית, על מרכיבי ההיתר והאיסור שבה, עודד קליטה חברתית ואימוץ לא פורמלי דווקא של בני זהויות וזרות אל תוך הקבוצה האתנית-תרבותית. ואכן, אחת התופעות המשמעותיות ביותר בתקופה המוקדמת של התפשטות האסלאם הייתה תופעת המואלי. אנו נוהגים לייחס לפרשת המואלי הקשר אתני-לאומי: קבוצות אתניות שהתאסלמו אך מצאו עצמן בעמדת נחיתות מול הממסד הערבי השליט. אולם אנו נוטים לשכוח ששמה של התופעה מעיד על אופיה הבסיסי. המואלי הוא אדם המצוי ביחסי אפוטרופסות (ולא) עם אדם אחר. דרך ההצטרפות המקובלת לאסלאם במאות הראשונות לא הייתה באמצעות אקט פורמלי של התאסלמות, אלא בהסתפחות על משפחתו וביתו של ערבי-מוסלמי. גם כאן שימשה המשפחה כסוכן עיקרי של ההשתלבות בדת ובתרבות. ייתכן שאחד ההסברים לתסכול הגדול של המואלי, שהוביל, כך נטען, להפכה העבאסית, היה דווקא תחושת השייכות למשפחה, תחושה שלא ניתן לה ביטוי הולם במישור הפוליטי.

תפקידה של המשפחה כסוכן החברות המרכזי נמשך גם במאות מאוחרות יותר, אולם המוקד עבר לעבדים, ובעיקר לעבדות הצבאית-שלטונית שעיצבה את פניהן של רבות מן המדינות הטרנס-מודרניות במזרח התיכון. במסגרת התרבותית שנוצרה, המעוררות קליטת זרים אל תוך המשפחה ובו בזמן אוסרת אימוץ רשמי, היו העבדים אוכלוסייה אידיאלית לקליטה. הם היו זרים על פי הגדרתם, נוחים לעיצוב, ומעמדם פטר את בעליהם מן הצורך הפורמלי לאמצם. הנכונות לקלוט את העבד או השפחה הייתה קשורה גם לשאלות של גזע, צבע עור, מוצא אתני ותכונות מולדות אחרות. עבדים נאים למראה או מוכשרים במיוחד, בני מוצאו של האדון או דוברי שפת אמו, נקלטו במהירות רבה יותר. עבדים שתורים נקלטו פחות. רבים, בני כל הגזעים, זכו תדיר ליחס משפיל ואכזרי. אולם היו גם רבים, גברים ונשים כאחד, שהיו תוך זמן קצר לחלק ממשפחות אדונייהם. חשוב גם לזכור שבמרבית החברות המזרח תיכוניות בתקופה הטרנס-מודרנית לא היו גבולות המשפחה מסומנים בהירות. לא היה כנמצא

"שם משפחה" משותף שאותו נשאו כל המשתתפים. קווי המתאר של המשפחה הגרעינית נמוגו לתוך גבולות הבית או המשפחה המורחבת ואלה היטשטשו לתוך החמולה, השבט, או קהיליית המוצא. נספחים יכולים היו להציג את עצמם כבני "המשפחה" ללא בעיות מיוחדות.

בין עבדי האליטה לאדונייהם לא שררה קרבה מדומה (fictive kinship), אותה פארכה של משפחתיות המשמשת כסות תרבותית דקה לשעבוד ולניצול (Patterson 1982: 62-65). העבדים והשפחות נקלטו כבני משפחה לכל דבר. אחת מנקודות השיא שאליהן הגיע התהליך מוצאת ביטוי במוסד ה"בית" העוסמאני, ה־kapi, שהתפתח מן המאה החמש עשרה ואילך והיה לאבן הבניין הבסיסית של הפוליטיקה האימפריאלית עד סוף המאה התשע עשרה. ב־kapi היטשטשו כליל ההבחנות בין שארי דם לבין נספחים מבחוץ. היה כאן גיבוש מחדש של רסיסים, מעין סלע מטמורפי שבו הפכו בני האליטה השלטונית, עבדים, נספחים מן החוץ, נשים, פילגשים וילדים למערכת משפחתית מוצקה בעלת קשרים פנימיים איתנים וערכות הדדית בעת צרה. לעתים מזומנות השיאו האדונים את בנותיהם לעבדיהם ואת בניהם לשפחותיהם. בדור השני והשלישי, לאחר השחרור, הלכו הקשרים המשפחתיים והעמיקו. תהליך זה נמשך גם במאות מאוחרות יותר. כפי שמציין צ'ארלס וייט, בריטי שביקר באימפריה העוסמאנית באמצע המאה התשע עשרה, התלונה היחידה היא שהשפחות שהיו לנשים במסגרת הפנימית, האנדוגמית, הן "נסיכות" מפונקות ובזבזניות מדי (Blunt 1978: 112; על רקע זה אולי יובן גם עלבונן הקשה של שפחות במשפחה עוסמאנית שמבקרת אנגלייה כינתה אותן משרתות (Ferriman 1911: 111-113). לצד ההתגבשות והאיחוד המתמשך, חשוב להדגיש, המשיך ה־kapi לקלוט לתוכו בני משפחה אחרים.

האם אפשר להוביל את הטעון למסקנה המתבקשת? האם נוכל להצביע על קשר בין מבנים תרבותיים ארוכי טווח כמו הלך המחשבה הדתי-תרבותי האסלאמי שעודד קליטת חברים חיצוניים במשפחה אולם מנע אימוץ רשמי, לבין מבנים חברתיים כמו מערכות היחסים בין עבדים לבני חורין? האם ניתן להרחיב את הקשר אף למערכות פוליטיות, שבהן אנו מוצאים שילוב של עבדים בהנהגת המדינה, כמו במדינות העבאסית, הממלוכית והעוסמאנית? אם התשובה חיובית, כי אז יש לתופעה משמעויות החורגות מן התחום הצר של תולדות המשפחה והעבדות. אחת מהן נוגעת לבחירת מרחב הדיון. אינני סבור שעלינו להמשיך ולדבוק בקביעות מהותניות על החברה האסלאמית, וההשוואה לאי הוואי בתחילת הדברים ממחישה זאת היטב. אולם אם אכן מערכים תרבותיים כמו אלה שתוארו כאן הם בעלי תוקף הסברי, משמעות הדבר שעלינו לבחון גם מערכות ארוכות טווח ורחבות היקף שתחולתן חופפת במידה רבה את תחומי שלטונה הפוליטי או התרבותי של תרבות האסלאם.

נקודה למחשבה

ביבליוגרפיה

- Blunt, J. E., 1978. *The People of Turkey*, London.
- Ferriman, Duckett Z., 1911. *Turkey and the Turks*, London.
- Patterson, Orlando, 1982. *Slavery and Social Death*, Cambridge, Mass.
- Sahlins, Marshall, 1987. *Islands of History*, Chicago.
- White, Charles, 1845. *Three Years in Constantinople*, London.